

Belcredi, Ludvík

Půdorysná a stavební podoba středověkého venkovského domu na střední Moravě

Archaeologia historica. 1987, vol. 12, iss. [1], pp. 157-169

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139691>

Access Date: 16. 10. 2024

Version: 20241014

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Půdorysná a stavební podoba středověkého venkovského domu na střední Moravě

LUDVÍK BELCREDI

Třinácté až patnácté století je obdobím vrcholných přeměn stavební podoby venkovského domu. K těmto přeměnám nedošlo náhle, ale jsou výsledkem dlouhého vývoje a působení různých faktorů (klimatických a přírodních podmínek, dostupnosti stavebního materiálu, stavebních a ekonomických možností, potřeb ap.).

Při vyhodnocování této problematiky vycházíme především z poznatků získaných archeologickými výzkumy, které můžeme doplnit poznatky ikonografickými, zprávami získanými z písemných pramenů a svoji roli tu může sehrát i etnografie. Syntézou těchto pramenů dostaneme celkem reálnou představu o středověké stavbě na vesnici.

Již v období slovanském se objevují 3 základní typy staveb, se kterými se pak setkáváme dále ve středověkých vesnicích. Jsou to zemnice, kúlové stavby a stavby roubené. Tyto stavby byly nalezeny též na lokalitách 8. až 12. stol. (Nekuda; 1984, 21 ad., tam též zhodnocení dosavadní literatury k problematice vývoje středověkého vesnického domu). Ve 13. stol. pozorujeme v osadách nejen rychlý stavební vývoj, ale i rozrůstávání usedlostí. Snad nejmarkantněji se tato situace projevila na lokalitě Bystřec, kde během 13. stol. došlo k vývoji od zemnice, přes stavbu kúlovou až ke srubové.

O zaniklých osadách vrcholného středověku můžeme čerpat informace z 5 výzkumů, na nichž byly zachyceny půdorysy staveb. Jsou to Pfaffenschlag, Mstěnice, Bystřec, Konůvky a Vilémov. Na posledně jmenovaném byl proveden pouze menší výzkum, doplněný naším zjišťovacím výzkumem. Výzkumy nám poskytly informace o typech vesnic, půdorysné a stavební podobě domů, o funkci jednotlivých staveb i o otopných zařízeních. V osadách převažuje řadová zástavba a základní sídelní jednotku tvořil hospodářský dvůr. Jeho velikost, a to i v jedné osadě, značně kolísá, např. ve Mstěnicích je velký od 280 do 560 m² a v Bystřeci od 297 do 1500 m². Dvory jsou podélné průjezdné, či alespoň průchozí. Umístění brány je závislé na vedení hlavní komunikace. Domovní trakt je situován na okraj dvorové zástavby směrem k ose vesnice a to převážně štitově. Pouze v Konůvkách byla zjištěna okapová orientace převažující, což záviselo na charakteru staveb, které zde byly hákovité.

Většinu staveb vymezuje dobře čitelný kamenný základ. Domy jsou jedno až čtyřdílné. Při tom nutno říci, že čtyřdílné domy jsou výjimkou vzniklou zvláštními potřebami majitele.. V Bystřeci se ukázalo, že jednoprostorové domy jsou opatřeny síní kúlové konstrukce, takže zde vlastně vzniká dvoudílný dům. Se stavbou jednoprostorového domu nelze v období vrcholného středověku počítat, neboť síň je nepostradatelnou součástí domu. Dvory některých usedlostí jsou výrazně ohraničeny, jiné propojeny. Tato otázka bude muset být ještě dále archeologicky zkoumána. Velikost usedlosti a počet staveb v ní

umožňuje názor na majetkovou a sociální diferenciaci venkovského obyvatelstva ve středověké vesnici.

Dvoudílné domy v Bystřeci mají v prostoru dvora jednu komoru, zatímco posledně zjištěná usedlost 5 má 7 či 8 hospodářských stavení v ploše dvora velkého přes 1 500 m². Průměrná šířka domovního traktu je v osadách 4,5 až 6 m a celková délka kolísá mezi 14 až 30 m. Hákovité usedlosti jsou pochopitelně kratší. Vstup do jednostranných vícedílných domů je vždy ze dvora do síně a vstupy do jizby a komory jsou na diagonále. U hákovitých staveb je situace komplikovanější. V usedlosti I v Bystřeci se ze dvora vstupovalo do

Obr. 1. Bystřec – usedlost V, pohled na špýchar.

komory a odtud přes síň do jizby. Síň zde tedy plnila funkci průchozí komunikace. Také v usedlosti III byla komora průchozí, avšak ze síně bylo možné vyjít i do dvora. Průchod komorou však měl velký význam, neboť plnil funkci komunikace k potoku.

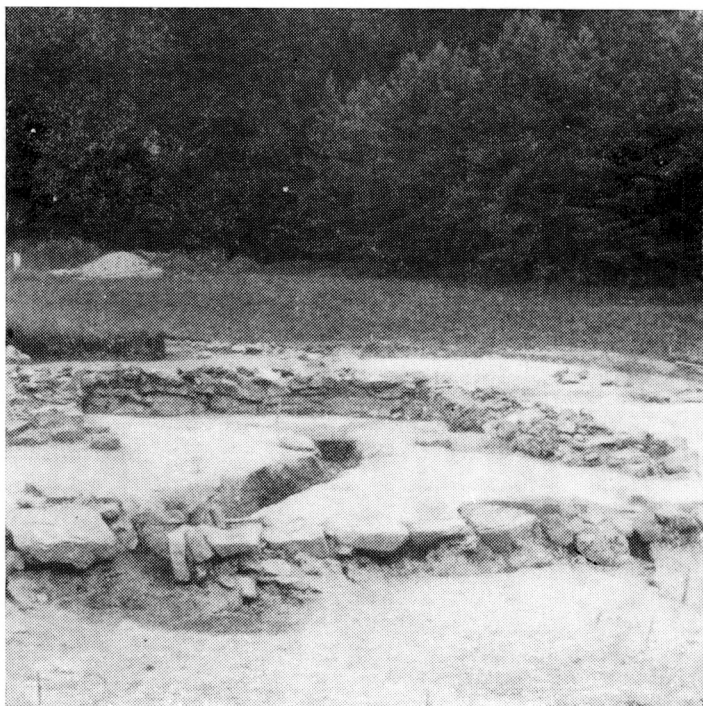
V období vrcholného středověku se v rámci vesnice vyčleňuje jako sídelní jednotka samostatná usedlost s vymezenou rozlohou. Základem těchto usedlostí jsou tři prostory, které se vydělují funkčně. Každá z těchto částí domu tu hraje svoji důležitou roli. Jako první je v domovní zástavbě téměř výhradně situována jizba. Délka její strany je převážně 5 m a to již od období slovanského. Tato míra je až překvapivě dodržována, i když velikost jizby je též přímo závislá na velikosti otopného zařízení. Málokdy však přesahuje strana jizby délku 6 m. Plocha jizeb je ve Mstěnicích 16 a 20 m², v Pfaffenschlagu

20—25 m², v Konůvkách až 29 m², ve Vilémově 24 a 30 m² a v Bystřeci od 24 do 33,5 m². Naproti tomu délka stran síní a komor značně kolísá. Síně plnila nejen funkci komunikace a ochrany vstupu do jizby, ale byla dle nálezů i místem pracovním a sloužila i k ustájení dobytka. Tam, kde síně nebyla dostatečně prostorná, například kúlové síně v Bystřeci, přejala pracovní funkci část komory, která byla prokazatelně oddělena. Plocha síně je často větší než jizby. V Pfaffenschlagu dosahovala dokonce 61,3 m². Velmi malé byly síně ve Vilémově, pouze 8,75 a 15,75 m². V Bystřeci měří síně s kamenným základem 20 m², ostatní síně kúlové konstrukce mají kolem 10 m². Komory jsou u troj a vícedílných staveb přímo součástí domu, u dvouprostorových stojí samostatně v ploše dvora. S výjimkou Bystřece, kde jsou komory jak s kamenným podkladem, tak i s kúlovou konstrukcí, byly komory roubené, dokonce na základě nálezů stěn zachovaných do výše 2 m a velkého množství kamene nalezeného v objektech je možné konstatovat, že ve Mstěnicích a v Pfaffenschlagu byly některé komory a síně celokamenné. Velikost je velice variabilní. Plocha pfaffenschlagských komor je 14,4—27 m², vilémovských 32 m² a bystřeckých 28—36 m². Výjimkou je komora v usedlosti I v Bystřeci, která má rozlohu 48 m². Také ona byla dělena na dvě části. Ve Mstěnicích je plocha komor 12—16 m², strany jsou dlouhé 3,5—4 m a prostřednictvím síně jsou spojeny s jizbou. Ve dvou případech byly pfaffenschlagské komory zahloubeny. Špýchar se objevuje jako součást usedlostí ve Mstěnicích, jeho plocha je 7—12 m², ve Vilémově má rotundovitý průměr 2 m a obdélný plochu 15 m² a nachází se u obou zkoumaných trojdílných stavení. V Bystřeci byl dosud zjištěn pouze jeden špýchar a to o ploše 9 m² (obr. 1). Jeho podlaha je v úrovni původního terénu, takže hlína byla kolem něho navržena. Všechny špýchary byly precizně vyzděny a převážně měly rampovitý vstup. Bystřecký špýchar ukazuje, jaký velký význam měla tato stavba pro usedlost a pokud nemohla být vyhloubena v terénu, byla postavena jiným způsobem. Horní části špýcharů byly buď kamenné, např. ve Mstěnicích, nebo dřevěné jako v Bystřeci. V Pfaffenschlagu byly zjištěny též sklepy, podobně jako ve Mstěnicích. Vstupy do nich vedou ze síně či přístěnku. Ve dvou případech se objevují v Pfaffenschlagu lochy, které byly zjištěny ve Mstěnicích, Topolanech, Pohořelcích-Klášteřce a Řevušíně. Využití těchto tří typů zahloubených objektů je třeba hledat především ve sféře hospodářské.

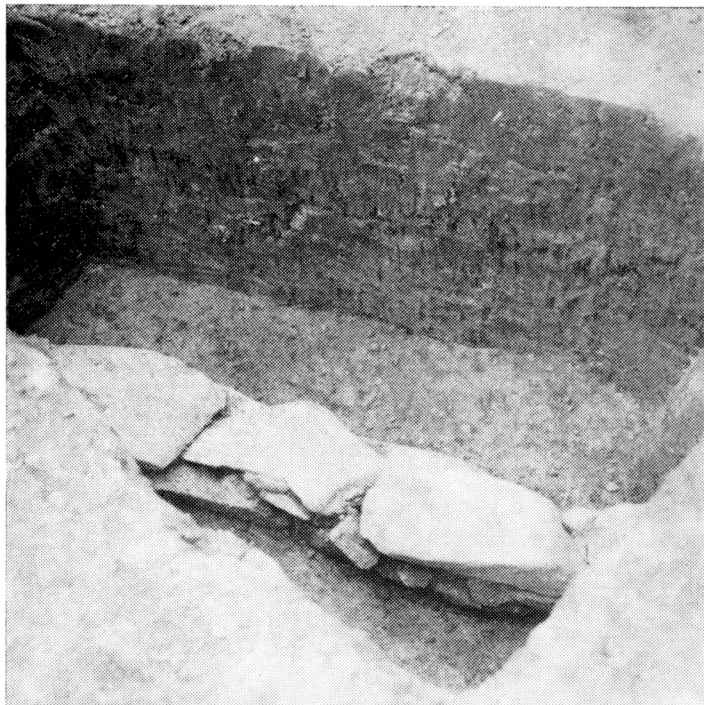
Podlahy jizeb byly hliněné. V Konůvkách jsou některé podlahy kryty kamenným dlážděním. V Bystřeci bylo kamene použito ve velkém množství k dláždění dvorů, stejně tak jako drobnějšího písku se šterkem, kterým byly sypány nejen prostory před některými budovami, ale i podlahy hospodářských stavení. Součástí několika staveb byly kanály na odvod vody. V Konůvkách a Mstěnicích byly zjištěny kanálky mezi domy, které odváděly povrchovou vodu. Kanálky v podlaže místností byly zjištěny v Pfaffenschlagu a v Bystřeci (obr. 2). Spodní vodu odváděl v Bystřeci ve dvou případech kanál zapuštěný až 130 cm pod úroveň terénu. Jeden z těchto kanálků odváděl vodu ze dna špýcharu. Oba byly postaveny z plochých kamenů (obr. 3).

Stavební podoba středověkého domu, exkurs

V ikonografickém materiálu iluminačního rázu, v deskové či nástěnné malbě jsou vesnické stavby dokumentovány velmi kuse a nedostatečně (Trkovská, 1963, 263), i když zde můžeme určitě poznatky čerpat. Musíme se však opřít především o poznatky archeologické a ostatními je doplňovat. Na základě výzkumů můžeme konstatovat, že se ve 14. stol. na jižní a střední Moravě

Obr. 2. Bystřec, základy komory s odvodňovacím žlabem.

Obr. 3. Bystřec, kanál odvádějící vodu ze spýcharu.

Obr. 4. Bystřec, lůžko pro trám.

Obr. 5. Bystřec, v pozadí úzký podklad stěny hospodářského stavení.

stabilizoval vzhled obytného prostoru-jizby do roubené, srubové podoby. Jizby tohoto typu jsou doloženy ve všech pěti zkoumaných lokalitách. Kamenná podezdívka není příliš zahlobena do země, má různou výšku a šířku, avšak měly ji jizby ve všech zkoumaných usedlostech. Podezdívka plnila funkci izolační a vyrovnávala terén. Proto se někdy setkáváme s podezdívkou, která má na jedné straně jednu a na druhé až 5 vrstev kamenů (obr. 1). Šířka činí 60 až 90 cm výška až 75 cm. V některých případech je jedna strana zbudována z velkých kamenů a druhá z většího množství menších kamenů. V Bystřeci byl v jednom případě zjištěn kamenný podklad pouze u dvou protilehlých stran, které nesly trámy a zbylé dvě tvořila hlína promíšená keramikou a drobnými kameny, která byla pod trámy natlačena. Ojedinele zachované lůžko pro trám máme z usedlosti v Bystřeci (obr. 4). Ukazuje, že trám byl asi 30 cm široký, hraněný a spočíval na vrstvě mazanice, kterou byl kamenný podklad vymazán. Na vnější straně je podklad zvýšen, takže přesahoval první trám. První trámy spočívaly vždy na okapových stranách. Na štítových stranách byly podklady zvýšeny tak, aby první trám na nich ležící mohl být položen se shora na trám okapové strany. Takto byly stavěny i některé sítě a komory. U menších hospodářských stavení se též vyskytují roubené stavby se základem, který tvořila pouze jedna vrstva kamenů o šířce 30 cm (obr. 5). V nálezech z těchto staveb se dochovalo množství mazanice s otisky kůlů a pojiva. Podle vyobrazení v některých ikonografických pramenech, kde mají stavby 7 až 11 trámů, můžeme její výšku odhadnout na 250 až 300 cm. Rozbory dřeva i písemný doklad z Butzbachova Hodoporiconu ukazují, že ke stavbě bylo použito jedlových klád (Dvořák, 1975, 41). Nástěnná malba na hradě Žirovnice znázorňuje stavbu, která má na jedné straně 7 a na druhé patrně 8 či 9 klád. Velmi dobře je zde však patrné zvýšení kamenného podkladu na štítových stranách, jak to máme doloženo z Bystřece. Otázku umístění oken patrně nebude možné řešit na základě archeologického výzkumu. Zde by měla pomoci především etnografie. Doklady o konstrukci stropu máme z Bystřece a Konůvek. Bylo zjištěno, že stropní výmaz, tzv. lepenice, dosahovala síly i 50 cm a spočívala na trámech, které spojovaly okapové strany, nebo na kulatinách umístěných vedle sebe. Vzdálenosti trámů nebylo možné dosud zjistit. V několika případech byl tento bezesporu velmi těžký strop podepřen kůly umístěnými ve střední části místnosti. U hospodářských stavení byly kůly zapuštěny do země, u jizeb byly podloženy plochými kameny (obr. 2), lze si povšimnout dvou kamenů zapuštěných do země). Lepenice měla funkci izolační a protipožární. Vypálením při požáru se z ní vytvořila jen těžce prostupná hmota. V několika případech byla zjištěna též u komor, kdy nad ní byl půdní prostor. Například v Bystřeci, v usedlosti V byly uloženy 3 zásobnice a další nádoby. V jednom případě v Konůvkách byl lepenic překryt i prostor sítě (Šaurová, 1967, 169). Konstrukce střechy byla zajisté co nejjednodušší, aby jí bylo možné v případě požáru strhnout. Jako krytinu předpokládáme došek, buď ze slámy nebo z rákosu. Střešní korýtka nalezena ve Mstěnicích a Pfaffen-schlagu byla použita ke krytí hřebenu střech (Nekuda, 1984, 33). Více se však používalo drnu či opět došku. Také u štítu jizeb lze předpokládat omaz, zvláště v blízkosti dymníků. Tato mazanice se nám po pádu stavení dostává dosti daleko od základů do prostoru dvora. U většiny stavení předpokládáme sedlovou střechu, u kulových sítí zjištěných v Bystřeci nelze vyloučit střechu valbovou. V Mandvilově cestopisu můžeme u jedné vesnice vidět nejen střechy zmíněných konstrukcí, ale i pultovou a stanovou (Smetánku, 1985, 319—333). Toto vyobrazení také ukazuje na značnou nejednotnost stavebního materiálu a nelze vyloučit ani stavby z fošen, se kterými dosud není v archeologii příliš počítáno,

ačkoliv by bylo možné některé nalezené stavby takto interpretovat a objevují se zřejmě i u Slovanů. Máme je též doloženy na některých vyobrazeních (Trkovská, 1963, 264). Mimo zmíněných typů staveb se v zaniklých osadách objevují i další, které lze interpretovat jako stodoly, ty však zřejmě ještě ve 14. stol. nebyly zcela běžnou stavbou, dvě jsou doloženy ve Mstěnicích a stejný počet v Bystřeci, dále chlévy, kůlny, dřevníky či holubníky ap. Konstrukci kúlové stavby s proplétanými stěnami máme i s konstrukcí střechy doloženu opět u Mandevilla (Smetánka, 1984, 319). V Bystřeci byla v jednom případě nalezena část takové stěny, která se vyvrátila a zůstala zatlačena do půdy. Její výška byla 230 cm a síla stěny 20 až 30 cm. Vzdálenosti jednotlivých

Obr. 6. Bystřec, obložení velkého kúlu kameny.

kúlů, které jsou ve dvojicích proti sobě, kolísají. Tyto hospodářské stavby, až na výjimky, neměly stropní výmaz. Na několika místech se v Bystřeci objevily větší nakupeniny mazanice bez dokladů o stavbě, většinou však provázených výskytem většího počtu kovových předmětů. Je otázkou zda nejsou pozůstatkem po nějaké stavbě lehké konstrukce, která nebyla ani zapuštěna do země.

Kúly, které byly ve středověké vesnici použity, byly různých průměrů a k jejich zasazení do země byla použita několika způsobů. Nejuzší kúly byly zahrocené a byly do země zatloukány. Zhruba stejně velké a o něco větší byly zasazovány do předem vyhrabané jámy a podkládány plochým kamenem. Kúly s největším průměrem byly zasazovány do velkých jam a tam obkládány kameny (obr. 6). V řadě případů je lidová architektura kúlových staveb znázorněna na obrazech představujících narození Krista a to nejen v rukopisech, ale i v deskovém malířství (Trkovská, 1963, 263, Matějček, 1950, obr. č. 5). Zde je také doloženo množství oplétaných plotů, které ohraničují nejen prostory usedlostí, ale i celých vesnic (Trkovská, 1963, 264, Pešina, 1950, obr. č. 138). Archeologicky však tyto ploty dosud doloženy nemáme. Na obraze Adorace děcka z Českých Budějovic z roku 1420 máme celkem ojediněle vyobrazenou

hákovitou usedlost. Kúlová stavba je senena 4 rohovými pilony, sedlová stře-
cha se opírá o 3 rozpory vycházející ze středu překladového trámu (Matějček,
1950, obr. č. 199).

U staveb byla zjištěna též řada dokladů o vstupech. Ve Mstěnicích a Pfaf-
enschlagu se objevují kamenné prahy, v Bystřeci byl v jednom případě zjištěn
dřevěný práh a to u vstupu do špýcharu (obr. 7). Šířka vstupu je různá, od
70 do 140 cm. Dveře byly uzavírány klíči. Z Konůvek pochází z každé usedlosti
jeden klíč (Šaurová, 1971, 172), z Bystřece dokonce dva klíče a kovové zástrčky.
Máme též řadu dokladů o kování dveří, pantech a uzavírání dveří petlicemi
a závěsnými zámky.

Obr. 7. Bystřec, dřevěný práh u vstupu do špýcharu a odtokový kanál.

O přestavbě domu po požáru máme doklad z osady Bystřece. Spáleniště
bylo zaházeno pískem, když před tím byly vyjmuty všechny kovové předměty
a na této vrstvě byla postavena nová usedlost, rozměry přesně odpovídající
starší. Přesné rozměry a místo stavby bylo dodržováno také při přestavbě
domů konstrukce kúlové na dům roubený. I v tomto případě se stěny téměř
přesně kryjí. Tento fakt můžeme považovat za jistý doklad zákupního práva,
kdy vymezení pozemku nutilo majitele ke stavbě domu v určitém prostoru
parcely, avšak důležitou roli zde zcela jistě hrálo i dodržování stavební tra-
dice.

Otopná zařízení

Ž vybavení staveb, které jsme schopni archeologickým výzkumem postihnout, je otopné zařízení. Je situováno do obytného prostoru a zaujímal asi čtvrtinu jeho plochy. Většinou se v usedlostech uplatňuje uniformní typ tohoto zařízení. Ve Mstěnicích a Pfaffenschlagu je to téměř pravidelná pec o stěnách 1,4 až 2 m, často s ohništěm o rozměru 50×50 cm umístěným před ústí pece (Nekuda, 1984, 33). To bylo ohraničeno kameny postavenými na hranu. Konstrukce tělesa pecí jsou téměř shodná. Tvoří ho masa hlíny promíšená keramikou a drobnými kaménky, někdy se v ní objeví i kosti, převážně zuby zvířat nebo i drobné kovové předměty. Na ní spočívá vrstva říčních valounů, popřípadě plochých kamenů různé velikosti, na které je natažen výmaz pece. V Pfaffenschlagu a Mstěnicích bylo zjištěno obnovování tohoto výmazu. Někdy byl výmaz vytažen až před ústí pece, kde bylo situováno ohniště. Při okraji tohoto ohniště se někdy objevují odkládací prostory, jakési poličky z kamenů, které vybíhají z tělesa pece. Také okraje ohnišť jsou v několika případech vymezeny kameny postavenými na hranu. Ve Mstěnicích jsou pece situovány většinou po pravé straně vstupu do jizby. V Konůvkách byly pece při stěnách místností, ne však v rohu (Šaurová, 1971, 171). Pece v Konůvkách mají shodnou konstrukci i s vertikálně vsazenými kameny. Jejich tvar je podkovovitý. Podobně jako v Bystřeci jsou zbytky po pecích nejvyšším bodem v terénu (Šaurová, 1971, 169). Také ve Vilémově jsou pece umístěny po levé straně vstupu. D. Šaurová je nazývá čelistovitými. Jejich výmaz, který tvořilo větší množství železité strusky, je mírně skloněn vně. Autorkou výzkumu byly tyto pece interpretovány jako železářské (Šaurová, 1980, 128). Tyto pece byly součástí trojdílných domů. V jednoprostorových stavbách byly odkryty pece „krbového typu“ (název autorky), avšak bez výmazu železitou struskou. Vzhledem k charakteru výzkumu nebylo možné postihnout, zda se v okolí těchto jednoprostorových staveb nacházejí kúlové jamky. Nálezy dvou pecí s výmazem se železitou struskou byly odkryty též na lokalitě Bystřec a tak se potvrdil názor E. Černého, že v této oblasti bývalo železité strusky používáno k vyložení dna pecí. Všechny dosavadní poznatky o uniformitě pecí se nepotvrdily na lokalitě Bystřec, neboť zde byl téměř v každé usedlosti odkryt jiný typ otopného zařízení. Nejčastěji a to třikrát je použita kamenná horizontální pec s valenou klenbou a výmazem v úrovni podlahy. Její délka je 2 až 3 m a před ústí pece bylo situováno ohniště. Ostatní typy jsou zastoupeny pouze jedním nálezem. Je to kruhová pec s výmazem ze železité strusky, vyvýšená 25 cm nad úroveň podlahy. Její průměr byl 1 m a byla založena na dřevěném rámu. Podobného vzhledu byla i další pec. Obě zmíněné pece měly hliněné kopule, po kterých se zachovalo množství mazanice s otisky prutů. Všechna otopná zařízení v Bystřeci byla umístěna po levé straně vstupu. Jediné ohniště v usedlosti III bylo situováno na pravou stranu vstupu. Bylo zasazeno do stěn jizby a jeho výmaz byl 50 cm nad úroveň podlahy. Velikost výmazu je 125×186 cm. Ve stropě nad ním byl otevřený dýmník, což nám dokazuje absence lepenice v těchto místech. Mohutné hliněné výmazы, které se zde zachovaly, pocházejí jednak z omazu trámů kolem topeniště, jednak ze samotného dýmníku, který usměrňoval kouř do půdního prostoru.

Závěrem můžeme konstatovat, že ve 14. a 15. stol. se typ domu v rámci dvorové zástavby dále vyvíjel. Půdorysně je možné postihnout dva základní typy staveb. Trojprostorovou řadovou zástavbu, popř. s dalšími stavbami v ploše dvora a hákovitou, která převažuje na lokalitách střední Moravy, zvláště pak v Konůvkách. I když bystřecké jednotlivé stavby na sebe přímo nenava-

zují, přece jsou řazeny do určité podoby písmene L, avšak převážně se štítovou orientací. Pokud u dvouprostorových staveb není v prostoru dvora umístěna komora, je třeba majitele takové stavby považovat za příslušníka chudších vrstev vesnického obyvatelstva. Doklady o vývoji trojprostorového stavení známé ze Mstěnic, nebylo možné na lokalitách střední Moravy postihnout. Archeologickým výzkumem můžeme zjistit i negativní ovlivňování přírody člověkem. V Bystřeci se zřejmě v důsledku odlesňování svahů začalo údolí zaplavovat a tak se z něho stávala mokřina, takže za 150 let existence osady musely být terasy pro domy zvýšeny až o 150 cm, ale jsou zde i terasy dosahující 2 m.

Ze starých kořenů místních a ovlivňována kolonizací a řadou dalších faktorů se vyvíjí lidová stavba na vesnici do podoby, ve které se nám dochovala i řada staveb z minulých století. Tak může etnografie společně s archeologií pronikat do dosud neprobádaných problémů o půdorysné dispozici a stavební podobě středověkého domu na Moravě a pokusit se zachytit jeho vývoj až do dnešních dnů.

Literatura

- Dvořák K., 1975: Humanistická etnografie Čech. Johannes Butzbach a jeho Hodoporicon. Praha.
- Frolec V., 1982: K interpretaci geneze trojdílného komorového domu. (Ve světle archeologických výzkumů na jihozápadní Moravě.) AH 7/82, 67—77.
- Matějček A., 1950: Česká malba gotická. Praha.
- Měřínský Z., 1977: Nález propadlého lochu na ZSO Řevušín, okr. Brno-venkov. AR 29, 203—204.
- Nekuda V., 1972: Středověká ves Mstěnice. Deset let archeologického výzkumu. VVM 24, 12—47.
- 1975: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic. Brno.
 - 1981: Dvacet let archeologického výzkumu na lokalitě zaniklé středověké osady Mstěnice 1960—1980. VVM 33, 129—146.
 - 1984: Vesnický středověký dům na Moravě. AH 9/84, 21—37.
- Pešina J., 1950: Česká malba pozdní gotiky. Praha.
- Smetánka Z., 1985: K ikonografii středověké vesnice. AR 37, 319—333.
- Šaurová D., 1967: Zaniklá středověká osada Konůvky na Slavkovsku. VVM 19, 163 až 174.
- 1971: Systematický výzkum zaniklé středověké vesnice Konůvky na Slavkovsku. ZSV I, 169—183.
 - 1980: Středověká ves Vilémov, neobvyklé centrum podomáckého železářství. Sb. TM v Brně 3, 128—136.
- Škabrada J., 1978: Sýpky domů v Pfaffenschlagu ve světle struktury vesnického domu jihočeské oblasti. Šíje vesnických sýpek a středověkých zemnic. AH 3, 355—369.
- Trčková V., 1963: Iluminace v rukopisech 11.—17. stol. jako národopisné prameny. Český lid 50, 257—269.
- Unger J., 1971: První výsledky archeologického výzkumu středověkých objektů v trati „Klášterka“ u Pohořelic, okr. Břeclav. ZSV I, 161—164.
- 1984: Zaniklá ves Topolany v Vranovic, okr. Břeclav. AH 9/84, 65—100.

Grundriß- und Bauform des mittelalterlichen ländlichen Hauses in Mitelmähren

Das 13. bis 15. Jahrhundert ist die Zeit der gipfelnden Änderungen der Bauform des ländlichen Hauses. Zu diesen Änderungen ist es nicht plötzlich gekommen, sie waren vielmehr das Ergebnis einer langen Entwicklung und standen unter dem Einfluß einer Reihe von Faktoren. Bei der Klärung dieses Fragenkreises kann man von den Ergebnissen ethnographischer, ikonographischer und schriftlicher, heute aber vor allem auch archäologischer Untersuchungen ausgehen. Die Synthese dieser Quellen bietet reale Vorstellungen vom mittelalterlichen Bauwesen am flachen Land.

Bereits in der slawischen Periode erscheinen drei Grundtypen von Bauten, denen wir in mittelalterlichen Dörfern begegnen: Grubenhäuser, Pfahlbau und Blockwerkbau. Diese Bautypen wurden bereits auf dem Gelände abgekommener Dörfer des 8. bis 12. Jahrhunderts gefunden. Im 13. Jahrhundert beobachtet man an Siedlungen eine rasche bauliche Entwicklung und Ausdehnung der Gehöfte. Auf dem Gehöft II in Bystřec kam es im Laufe des 13. Jahrhunderts zur Entwicklung vom Grubenhäuser über den Pfahlbau bis zum Blockwerkbau. Fünf Forschungen bieten uns Informationen über abgekommene Siedlungen des gipfelnden Mittelalters: in Pfaffenschlag, Mstěnice, Bystřec, Konůvky und Vilémov. Es waren Informationen über die Dorftypen, Grundrisse und Baugestalt der Häuser, die Funktion der einzelnen Bauten und ihre Beheizungs- und Beheizungsrichtungen. Die Siedlungen mit Reihenverbauung überwiegen. Ihre Grundeinheit bildete der Wirtschaftshof, dessen Größe auch in einem und demselben Dorf beträchtlich schwankte. Die Höfe sind der Länge nach durchfahrbar oder zumindest durchgehbar. Die Lage des Tors hängt von der Richtung der Hauptkommunikation ab — bei Häusern überwiegt die Giebelorientierung. Die ein- bis vierteiligen Bauten begrenzt das meist gut leserliche steinerne Fundament, wobei zu sagen ist, daß die vier- und einteiligen Grundrisse nur ausnahmsweise vorkommen. In Bystřec sind Stuben mit steinernem Fundament mit Hausfluren in Pfahlkonstruktion ausgestattet, so daß ein zweiräumiges Haus entsteht. Die Größe des Bautraktes und die Zahl der Bauten im Gehöft schwankt ziemlich und belegt die Ansicht über die materielle und soziale Differenzierung der ländlichen Bevölkerung im Mittelalter. Die zweiräumigen Häuser von Bystřec besitzen im Hofraum eine frei stehende Kammer, während beispielsweise im Gehöft 5 auf einer Fläche von 1500 m² acht Wirtschaftsbauten stehen. Die Durchschnittsgröße des Bautraktes beträgt 5 × 17 m. Die hakenförmigen, aus Konůvky bekannten Wirtschaftsbauten sind kürzer. Bei Häusern in Reihenverbauung betritt man die Stube und Kammer über den Flur. Bei hakenförmigen Bauten ist dieser manchmal passierbar und der Eintritt führt aus der Kammer. Als erster Raum der Hausverbauung ist fast immer die Stube situiert. Ihre Seitenlänge beträgt 5 m und dies schon seit der slawischen Zeit. Dagegen schwankt die Seitenlänge der Kammern und Fluren beträchtlich. Die Kammer ist größer als die Stube, bis 61 m² in Pfaffenschlag, und diente nicht nur der Kommunikation, dem Schutz des Eintritts in die Stube, sondern auch der Arbeit und als Raum zur Einstallung von Vieh. Manche Dielen, beispielsweise in Vilémov, waren klein, sie maßen nur 9—15 m² und die pfahlgebauten Dielen in Bystřec waren rund 10 m² groß. Deshalb übernahm die Arbeitsfunktion ein Teil der Kammer, die zu diesem Zweck gegliedert wurde. Bei drei- und vierteiligen Bauten sind die Kammern ein Teil des Hauses, bei zweiteiligen Bauten stehen sie selbständig am Hof. Außer holzgezimmerten Kammern erscheinen in Bystřec auch Kammern in Pfahlbaukonstruktion. Nach den Höhenbefunden der erhalten gebliebenen Mauern in Mstěnice und Pfaffenschlag kann man voraussetzen, daß hier manche Hausflure und Kammern ganz aus Stein erbaut waren. Ihre Größe schwankte zwischen 12—36 m².

Der Speicher erscheint als Bestandteil des Gehöftes in Mstěnice, Vilémov und Bystřec. Wie die Erkenntnisse aus Bystřec zeigen, wurde er, sofern eine Eintiefung in den Boden unmöglich war, in anderer Weise erbaut. In Bystřec hatte man z. B. Lehm um seine Wände gehäuft. Der Speicher steht selbständig im Hofraum, während er in Mstěnice meist Bestandteil mehrteiliger Häuser gewesen ist. In Pfaffenschlag und Mstěnice stellte man Keller fest. In Pfaffenschlag, Mstěnice, Topolany, Pohořelice-Klásterka und Řevušíň auch sog. Löcher. Die Verwendung dieser drei Typen eingetiefter Objekte ist vor allem auf wirtschaftlichem Gebiet zu suchen. Die Fußböden der Stuben bestehen aus Lehm, im Konůvky sind sie manchmal mit Steinen gepflastert. Steine wurden auch zur Pflasterung des Hofes in Bystřec, Schot-

ter zur Pflasterung von Wirtschaftsgebäuden und der sie umgebenden Räume verwendet. Bei einigen Bauten hat man in Stein gehöhlte kleine Kanäle festgestellt, die einerseits das Oberflächenwasser (Mstěnice, Konůvky), andererseits das Wasser aus Hausräumen (Bystřec, Pfaffenschlag) oder sogar aus dem Speicher ableiteten, wie beispielsweise das Kanälchen in Bystřec, das bis 120 cm tief unter der Oberfläche lag.

Exkurs über die Baugestalt des mittelalterlichen Hauses

Im ikonographischen Material sind die Dorfbauten nur stückhaft und unzureichend dokumentiert. Deshalb stützen wir uns vor allem auf archäologische Erkenntnisse. Alle festgestellten Stuben bestanden aus einer Blockwerkkonstruktion, die auf steinernen Fundamenten ruhte. Diese waren aus verschiedenen großen Steinen gefügt, die in den einzelnen Wänden in schwankenden Zahlen vorhanden waren. Sie hatten die Aufgabe, den Bau zu isolieren und das Gelände auszugleichen. Die Breite des steinernen Unterbaus beträgt 60—90 cm, seine Höhe bis 75 cm. Ein gut erhaltenes in Bystřec entdecktes Lager mit Verschmierung läßt erkennen, dass der in ihm ruhende Balken gekantet und 30 cm breit war. Die Zahl der Balken läßt sich auf 7 bis 11 schätzen, und zwar nach der Abbildung solcher Bauten, wie beispielsweise auf Burg Žirovnice. Eine ähnliche Konstruktion besaß auch eine Reihe von Hausfluren und Wirtschaftsgebäuden. Aus den Forschungen in Bystřec und Konůvky ist bekannt, daß die Deckenverschmierung aus einer bis 50 cm starken Lehmschicht bestanden hat. Außer in Stuben wurde diese seltener in Kammern, und in einem Fall in Konůvky auch bei einem Hausflur entdeckt. Archäologische Belege für die Dachkonstruktion gibt es nicht. Die in Mstěnice und Pfaffenschlag entdeckten kleinen Rinnen bedeckten wahrscheinlich den Dachkamm. Bei dem Großteil der Bauten setzen wir Giebeldächer voraus, bei Pfahlbau-Dielen läßt sich nicht einmal das Walmdach ausschließen. In Mandevilles Reisebeschreibung sieht man in einem Dorf auch Pult- und Zeldächer. Die betreffende Abbildung weist auf die beträchtliche Uneinheitlichkeit der dörflichen Bauformen und -materiale hin. Auch eine Reihe von Wirtschaftsgebäuden besaß Pfahlkonstruktion, wie das ikonographische Material und archäologische Funde beweisen. In manchen Fällen wird die Volksarchitektur der Pfahlbauten auf Bildern mit der Geburt Christi dargestellt, und dies nicht nur in Handschriften, sondern auch auf Tafelbildern. Hier erscheint auch eine Menge von geflochtenen Zäunen, die nicht nur Anwesen, sondern ganze Dörfer schützen. Auf dem Bild der Anbetung des Kindes aus České Budějovice sieht man ein im großen und ganzen selten dargestelltes hakenförmiges Anwesen aus der Zeit um das Jahr 1420.

Bei Bauten wurde auch eine Reihe von Belegen für die Eintritte festgestellt. Es waren steinerne Drehscheiben, nicht nur aus Holz, sondern auch aus Stein bestehende Schwellen, Tür- und Angelbeschläge. In Konůvky gab es bei jedem Gehäft einen Schlüssel, in Bystřec sogar zwei. Hier wurden auch Türschließen und Hängeschlösser gefunden.

Über abgebrannte Häuser liegen Belege aus Bystřec vor. Die Brandstätte hatte man mit Sand zugeworfen und auf dieser Schicht wurde nach dem Aufklauben aller Metallgegenstände ein neues, mit seinen Ausmaßen dem alten genau entsprechendes Gehäft gebaut. Die Ausmaße und der Bauplatz wurde auch bei dem Umbau eines Pfahlhauses zu einem Blockbau streng eingehalten. Auch in diesem Fall decken einander die Mauern fast genau. Diese Tatsache läßt sich als Beleg des Kaufrechtes erklären, in dessen Rahmen die Begrenzung des Grundstücks den Besitzer zum Hausbau in einem bestimmten Raum der Parzelle zwang, doch mochte hier auch die Einhaltung gewisser Bautraditionen eine Rolle gespielt haben.

Wir können feststellen, daß sich im 14. und 15. Jahrhundert der Typ des Hauses und der Hofverbauung stabilisiert hat, wenn auch nicht uniform. Hinsichtlich des Grundrisses kann man eine dreiräumige einseitige Verbauung erfassen, die an Fundorten Südmährens überwiegt, aber auch in Mittelmähren auf Vilémov erscheint, und eine hakenförmige Verbauung, die vor allem aus Konůvky bekannt geworden ist. Obwohl die einzelnen Bauten in Bystřec nicht aneinander anknüpfen, sind sie zu verschiedenen hakenförmigen Gestalten gereiht, und zwar vorwiegend in Giebelorientierung. Sofern bei zweiteiligen Bauten im Hofraum keine Kammer steht, hat man den Eigentümer eines solchen Baus für einen Angehörigen ärmerer Schichten der dörflichen Bevölkerung zu halten. Belege über die Entwicklung des dreiteiligen Hauses ließen sich nur in Mstěnice erfassen. Im Zuge der archäologischen Erforschung können wir auch negative Einwirkungen des Menschen auf die Natur feststellen: In Bystřec begann das Tal infolge der Entwaldung der Hänge zu

verschlammen und wurde so morastig, daß während der 150 Existenzjahre der Siedlung unter den Bauten liegenden Terrassen bis um 150 cm erhöht werden mußten.

Aus den uralten örtlichen Wurzeln, von der Kolonisation und einer Reihe weiterer Faktoren beeinflußt, wuchs das volkstümliche Bauwerk zu einer Gestalt, die sogar manche Häuser der vergangenen Jahrhunderte bis zu uns weitergetragen haben. So vermag die Ethnographie gemeinsam mit der Archäologie bisher unerforschte Probleme der Grundrißdisposition und vor allem der Bauformen des mittelalterlichen dörflichen Hauses zu durchblicken.

A b b i l d u n g e n :

1. Bystřec — Anwesen V, Blick auf den Speicher.
2. Bystřec, Fundamente der Kammer mit Entwässerungsrinne.
3. Bystřec, ein das Wasser aus dem Speicher abführender Kanal.
4. Bystřec, Balkenlager.
5. Bystřec, im Hintergrund die schmale Wandunterlage eines Wirtschaftsgebäudes.
6. Bystřec, Steinbelag eines großen Pfahls.
7. Bystřec, Holzschwelle bei dem Eintritt in den Speicher und Abflußkanal.

